

Schilderijen & Sofisten

ZENOBIAREEKS 4

Onder redactie van Willemijn Waal (hoofdredacteur), Richard Calis,
Laurien de Gelder, Raphael Hunsucker en Johan Weststeijn.

Reeds verschenen

- 1 *Alexander en Darius. De Macedoniër in de spiegel van het Nabije Oosten.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk, Wouter Henkelman & Willemijn Waal (2013)
- 2 Henk Singor, *Sicilië in de Oudheid. De Griekse periode.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk & Willemijn Waal (2013)
- 3 *Dodenlijst. Appianus en Cassius Dio over het bloedige verleden van keizer Augustus.* Vertaling Willem van Maanen & Marco Poelwijk (2014)

Schilderijen & Sofisten

Kunst, ekphrasis en retorica in de klassieke oudheid

PHILOSTRATOS

Vertaling PETER BURGERSDIJK

Verloren
Hilversum
2015

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van het Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm en van de Stichting Zenobia.

Op het omslag: Raphaël, *Galatea*, Villa Farnesina, Rome 1514.

ISBN 978-90-8704-504-3

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort
www.verloren.nl

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Een wonderlijke schilderijencollectie in Napels	9
Inleiding	13
Schilderijen	23
Boek I	25
<i>Over de schilderkunst</i>	25
I, 1 Skamandros in de vuurzee van Hephaistos	26
I, 2 Komos, of de feestvreugde	27
I, 3 Fabels en Aisopos	28
I, 4 Menoikeus offert zich voor Thebe	29
I, 5 El-kinderen en de Nijl	30
I, 6 Erogen in de boomgaard van Aphrodite	31
I, 7 Memnon door Achilleus geveld	33
I, 8 Amymone betovert Poseidon	34
I, 9 Moeraslandschap met zwanen en Erogen	35
I, 10 Amphion en de muren van Thebe	36
I, 11 Phaëthon en de Heliaden	38
I, 12 Bosporos I: Panorama	39
I, 13 Bosporos II: De tonijnvangst	40
I, 14 Semele en de geboorte van Dionysos	41
I, 15 Ariadne en Dionysos op Naxos	42
I, 16 Pasiphaë en het atelier van Daidalos	43
I, 17 Pelops verovert Hippodameia	44
I, 18 Pentheus en de Bakchanten	45
I, 19 Dionysos en de Tyrcheense piraten	46
I, 20 Satyrs rond de fluitspeler Olympos	48
I, 21 Olympos de fluitspeler	48
I, 22 Midas	49
I, 23 Narkissos en zijn evenbeeld	50
I, 24 Hyakinthos en Apollo	51
I, 25 Mensen van Andros bij de wijnrivier	52
I, 26 De pasgeboren Hermes bedriegt Apollo	53

I, 27 Amphiaraios door de aarde verzwolgen	54
I, 28 Levensachte jagers	55
I, 29 Perseus bevrijdt Andromeda	57
I, 30 Pelops en Poseidon	58
I, 31 Gastgeschenken	59
Boek II	60
II, 1 Zangeressen voor Aphrodite	60
II, 2 De opvoeding van Achilles bij de Kentaur Cheiron	62
II, 3 Kentaurenvrouwen op de Pelion	63
II, 4 Hippolytos door onheil getroffen	64
II, 5 Rhodogoune en de Perzen overwinnen de Armeniërs	65
II, 6 Arrichion en zijn dodelijke overwinning op de Olympische Spelen	66
II, 7 Antilochos door Memnon gedood	68
II, 8 De rivier de Meles, vader van Homeros	69
II, 9 Pantheia en Abradatas in de dood verenigd	71
II, 10 Cassandra en Agamemnon afgeslacht door Klytaimnestra	73
II, 11 Pan overmeesterd door de nimfen	74
II, 12 Pindaros' zoetgevooisde geboorte	75
II, 13 De kleine Aias op de Gyraïsche rotsen	76
II, 14 De geboorte van Thessalië uit het wijkende water van de Peneios	76
II, 15 De Argonauten zien de Pontische Glaukos	77
II, 16 Palaimon opgenomen op de Isthmos	79
II, 17 Een wonderlijke reeks eilanden	80
II, 18 Polyphemos en Galatea	84
II, 19 Phorbas in tweegevecht met Apollo	86
II, 20 Atlas en Herakles met het hemelgewelf	87
II, 21 Antaios maakt zich op voor de worsteling met Herakles	88
II, 22 Herakles belegerd door de Pygmeeën	89
II, 23 De razende Herakles	90
II, 24 Herakles bij Theiodamas op Rhodos	91
II, 25 Herakles en de dood	92
II, 26 Gastgeschenken: een antiek stilleven	93
II, 27 De geboorte van Athena	94
II, 28 Spinnenwebben	95
II, 29 Antigone begraaft Polyneikes	96
II, 30 Euadne op de brandstapel van Kapaneus	96
II, 31 Themistokles aan het Perzische hof	97
II, 32 Palaistra, de dochter van Hermes	98
II, 33 Het orakel van Zeus in Dodona	99
II, 34 De Horen, of de drie seizoenen	100

Levens van Sofisten	101
Boek I	104
<i>Over de sofistiek</i>	104
<i>Filosofen die als sofist bekend stonden</i>	106
I, 1 Eudoxos van Knidos	106
I, 2 Leon van Byzantion	106
I, 3 Dias van Ephesos	107
I, 4 Karneades van Athene	107
I, 5 Philostratos de Egyptenaar	107
I, 6 Theomnestes van Naukratis	108
I, 7 Dion van Prusa	108
I, 8 Favorinus van Arelate	109
De oude sofistiek	111
I, 9 Gorgias van Leontinoi	111
I, 10 Protagoras van Abdera	129
I, 11 Hippias van Elis	129
I, 12 Prodikos van Keos	130
I, 13 Polos van Akragas	130
I, 14 Thrasymachos van Kalchedon	130
I, 15 Antiphon van Rhamnous	131
I, 16 Kritias	133
I, 17 Isokrates	134
De tweede sofistiek	136
I, 18 Aischines	136
I, 19 Niketes van Smyrna	138
I, 20 Isaios de Assyriër	139
I, 21 Skopelianos	140
I, 22 Dionysios van Milete	146
I, 23 Lollianos van Ephese	148
I, 24 Markos van Byzantion	149
I, 25 Polemon van Laodikeia	151
I, 26 Secundus van Athene	160
Boek II	160
II, 1 Herodes van Athene	160
II, 2 Theodotos	173
II, 3 Aristokles van Pergamon	174
II, 4 Antiochos van Aigai	174
II, 5 Alexander van Seleukeia	175
II, 6 Varos van Perge	179
II, 7 Hermogenes van Tarsos	180
II, 8 Philagros de Kilikiër	180

II, 9 Aristeides van Hadrianoi	182
II, 10 Hadrianos de Phoinikiër	185
II, 11 Chrestos van Byzantion	188
II, 12 Polydeukes (Pollux) van Naukratis	189
II, 13 Pausanias van Kaisareia	190
II, 14 Athenodoros van Ainos	190
II, 15 Ptolemaios van Naukratis	191
II, 16 Euodianos van Smyrna	192
II, 17 Rufus van Perinthos	192
II, 18 Onomarchos van Andros	193
II, 19 Apollonios van Naukratis	193
II, 20 Apollonios van Athene	194
II, 21 Proklos van Naukratis	195
II, 22 Phoinix de Thessaliër	197
II, 23 Damianos van Ephese	197
II, 24 Antipater van Hierapolis	198
II, 25 Hermokrates van Phokaia	199
II, 26 Herakleides de Lykiër	202
II, 27 Hippodromos de Thessaliër	204
II, 28 Varos van Laodikeia	207
II, 29 Quirinus van Nikomedeia	207
II, 30 Philiskos de Thessaliër	208
II, 31 Aelianus	209
II, 32 Heliodoros	210
II, 33 Aspasios van Ravenna	211

Een wonderlijke schilderijencollectie in Napels

Of de verzameling paneelschilderingen op hout die Philostratos rond 200 n.C. in zijn *Eikones* (*Schilderijen*) beschrijft werkelijk een villa aan de Golf van Napels heeft gesierd, is onbekend. Over de tentoonstellingsruimte en over de opstelling van de kunstwerken wordt in dit werk niets gezegd. Formaat en verdere technische gegevens van deze panelen geeft de schrijver niet. In twee boeken worden 65 kunstwerken korter of langer beschreven door een naamloze, zeer geleerde verteller. Deze leidt een jongen rond, en in zijn kielzog doet hij dat met ons, de lezers van dit werk. De jongen kan zich als *pepaideumenos*, als opgevoede jongeman, in de leefwereld van sommige werken verplaatsen, waar edele figuren als de dichter Pindaros, de helden Achilles en Herakles en de god Hermes in hun kinderjaren zijn voorgesteld. Bij sporters en de personificatie van het worstelen in de figuur van Palaistra kan hij aan zijn eigen training in het gymnasium denken. Kennis van de gehele aarde (Perzië, Thessalië, Pygmeeën, Nijl, Bosporos, Po en Isthmos) blijkt nuttig te zijn om de afbeeldingen met deze landen, volkeren en rivieren te begrijpen. Ook sterfscènes worden hem niet onthouden; zo kan hij zich oefenen in de beleving van het harde lot dat de mens beschoren is en leren troostredes te schrijven.

Realisme was het hoogste wat in de antieke kunst werd nagestreefd; in andere teksten uit de oudheid lezen we over de wedijver tussen schilders met betrekking tot hun vermogen de toeschouwer te bedotten met *trompe l'oeil*. Al zijn de composities van de door Philostratos beschreven panelen niet of nauwelijks exact te reconstrueren, toch is de uitdaging om ze daadwerkelijk in beeld vast te leggen voor latere kunstenaars groot geweest. De verteller streeft er namelijk vaak naar zowel de hele geschiedenis achter het 'plaatje' te vertellen als een beschrijving te geven van wat er te zien is. Philostratos mengt letterkundige retorica met feitelijke (of verzonnen?) weergave van wat hij en de jongen in zijn kielzog zien. Daarbij gaat het om virtueuze exercities in de retorica: de leraar geeft stof voor pronkredevoeringen, pleitredes en aanvallen, zoals zijn leerling en andere jongens uit hoge kringen die leerden in de scholen van de sofisten, in de culturele omgeving waarop de vertaler in zijn inleiding nader in zal gaan. Ingewikkelde plots en uitgesponnen drama's waren daarbij van groot belang. De simpele vertellingen van Homeros – waar in de *Eikones* herhaaldelijk naar wordt verwezen – verdienen verfraaiing. De

schilderijen moeten we ook vanuit dat perspectief zien: ze zijn geen simpele paneeltjes maar briljante composities, soms met talloze figuren en een enkele maal met meer vertelmomenten binnen hetzelfde kader. Voor de huidige lezer heeft de vraag naar de realiteit van de houten panelen – hebben ze bestaan of niet – dan ook weinig relevantie: hij of zij leze de tekst, vorme er zich een beeld bij en late zijn of haar fantasie werken. Dat is wellicht ook de reden dat Philostratos nergens namen van schilders van de panelen vermeldt, terwijl in de Oudheid, net als nu, toeschrijving aan een bepaalde meester als zeer belangrijk gold. Het resultaat kan in woord én in beeld worden geformuleerd, en Philostratos' verteller doet ons dit kunstje voor.

De schilderijen vertegenwoordigen verschillende genres in de antieke en latere schilderkunst: historiestukken naar thema's uit de mythologie en antieke geschiedenis, personificaties (Palaistra, Komos, Fabels), stillevens en landschappen alsook portretten. In de bewaarde kunst van Grieken en Romeinen zijn maar weinig voorbeelden van panelen bewaard gebleven, maar aan de hand van wandschilderingen kunnen we ons bij een aantal van de beschreven kunstwerken toch een beeld vormen. Dat geldt voor de Narkissos van *Eikoon I*, 23, een staande mooie jongen die naar zijn spiegelbeeld in een plas water voor zich op de grond kijkt. Afbeeldingen uit Pompeii uit de eerste eeuw n.C. laten dit tafereel regelmatig in deze vorm zien (zie afb. 10). Bij de Horai, de personificaties van de drie jaargetijden Lente, Herfst en Winter in *Eikoon II*, 34, zijn parallellen te vinden in sculptuur en schilderkunst: drie bevallige naakte vrouwen die elkaar bij de schouders vasthouden en een rondedans lijken te maken. Bij het jachttafereel van *I*, 28 gaat het om een in elitekringen geliefde bezigheid, afgebeeld in talloze vormen op sarcofagen, wandschilderingen en mozaïeken. De hier beschreven uitgebreide versie lijkt gebaseerd op een geschilderd fries uit de late vierde eeuw v.C. op de façade van het koninklijke graf in Vergina in Noord-Griekenland. Sommigen hebben gemeend dat daarop Alexander de Grote was geportretteerd en dat het graf een van zijn familieleden zou bevatten. Philostratos kan dit kunstwerk overigens nooit gezien hebben: het was al rond 300 v.C. met een grafheuvel toegedekt.

De rondleider heeft een scherp oog voor de weergave van de onderwerpen. Regelmatig lijkt het of personen ademen, zingen of spreken. Soms kun je bloemengeuren waarnemen of hoor je het ruisen van water of bomen. De vijgen en andere sappige vruchten van *Eikoon I*, 31, bijvoorbeeld, kan de toeschouwer bijna letterlijk voelen en proeven (vergelijk afb. 17). Etenswaren zijn vooral in geplukte vorm voorgesteld, en zo vergaat het met andere natuurvoorstellingen eveneens; ze laten de natuur na het ingrijpen van de mens zien. Alles in de natuur is door interventies van goden of het handelen van de mens bepaald. Een landschapsvoorstelling is nooit een *paysage pur*, maar bevat een of andere constructie door mensenhand tot

stand gebracht. Dat geldt ook voor de talloze geschilderde landschappen uit Pompeii. Het spinnenweb van II, 28 is een sterk staaltje van illusionistische kunst, waarbij een vlieg als slachtoffer niet vergeten is. Philostratos' beschrijving past in het antieke genre van *rhopographia*, het uitbeelden van banale, alledaagse dingen, wat niet door iedereen als een wenselijk onderwerp werd gezien.

Een tentoonstellingsmaker van nu zal zich afvragen hoe de inrichter van Philostratos' virtuele tentoonstelling de werken heeft gecombineerd. Soms is er een rode draad tussen de onderwerpen te herkennen. Vooral in boek II zijn verschillende stukken naast elkaar aan avonturen van dezelfde figuur gewijd, met name Theseus en Herakles. Het gaat daarbij maar voor een klein deel om beroemde activiteiten die we daadwerkelijk uit de antieke kunst kennen. Een andere trait d'union vormt de omgeving waarin de scènes zich afspelen. Ook in Pompeiaanse huizen hebben de figuurstukken in hetzelfde vertrek vaak gemeen dat zij zich in één en dezelfde omgeving, bijvoorbeeld aan zee, afspelen. Hier hebben we zeetaferelen en/of zeegoden in de *Eikones* II, 13 – II, 18, terwijl II, 19 zich aan een rivier afspeelt. De tentoonstellingsmaker zou daarbij de kleur blauw als leidraad kunnen hebben gebruikt. Het thema monster speelt bij II, 18 – II, 21 mee (Polyphemos, Phorbas, Atlas, Antaios) en het gevecht van Antaios met Herakles wordt door andere Heraklesavonturen gevolgd. Er is dus ook een associatie op basis van personages en hun avonturen in het spel.

De vertellingen over Rhodogoune en Pantheia zijn exotisch en doen denken aan *Verhalen uit Duizend en Één Nacht* (zie afb. 18). Ook de afbeelding van de Nijl met zijn cataracten in de vorm van kleine jongetjes en het verhaal over Themistokles aan het Perzische hof zijn zulke oriëntaliserende voorstellingen. In de oudheid was de fascinatie voor de niet-Griekse oosterburen even groot als tijdens de negentiende-eeuwse golf van het Oriëntalisme. Philostratos speelt daar op in door kunstwerken te beschrijven waarvoor we geen parallellen in de antieke kunst hebben. Alleen van de Nijl zou hij een beeld voor ogen kunnen hebben gehad in de gedaante van een liggende oude man in het gezelschap van kleine jongens en een sfinx of krokodil (vergelijk afb. 2). Midden in Napels staan nog steeds de gemutilleerde resten van zo'n standbeeld, in het voormalige hart van het antieke Neapolis.

De *Eikones* hebben, net als andere Griekse beschrijvingen van kunstwerken uit de oudheid, vanaf de renaissance inspiratie aan schrijvers en kunstenaars geboden voor nieuwe composities. Vooral een Latijnse en een Franse vertaling zorgden in de zestiende eeuw voor een relatief snelle bekendwording van Philostratos' tekst. De uitdaging was uiteraard om een voorstelling te maken die correspondeerde met de beschreven werken. Daarvoor moest de kunstenaar de literaire extra's weglaten en de kern weergeven. Zij hadden daarbij nauwelijks antieke voorbeelden tot hun beschikking buiten enkele wand- en gewelfschilderingen in Nero's Gouden Huis

in Rome en grafmonumenten uit de directe omgeving van Rome. Waarschijnlijk hebben geleerde schilders als Titiaan en Rubens met de *Eikones* gespeeld en ook Caravaggio en andere Italiaanse collega's zijn genoemd als volgers van dit werk. Een mooi voorbeeld is de bevrijding van Andromeda door Perseus (I, 29, zie afb. 13). In de tekst wordt Eros als drijvende kracht genoemd, wat terugkeert in de dominante aanwezigheid van een of meer Erogen in versies uit de kringen van Rubens aan het begin van de zeventiende eeuw. Het klassieke verhaal wil dat Perseus zelf alles heeft gedaan.

Ook in de literatuur hebben de kunstwerken van Philostratos hun sporen nagelaten. De tien eilanden van II, 17 doen denken aan Italo Calvino's onzichtbare steden in diens *Le città invisibili* uit 1972, mogelijk ook door Philostratos geïnspireerd, terwijl ik bij het motief van de schilderijenverzameling meteen moet denken aan een klein boek van Calvino's vriend George Peirec, *Un cabinet d'amateur* uit 1979 over een imaginaire collectie en aan de fictieve schilderijen van de meester Eulenböck en diens postume zaakwaarnemer en vervalser Iwan Kraft in *F* van Kehlmann uit 2013. Net als bij Philostratos maakt de wisselwerking tussen echt en vals, tussen maakbaar en onmaakbaar en tussen eenvoudig en ingewikkeld de lectuur van deze teksten zo spannend. Het gaat om virtuoze capriccio's, hersenspinsels, die tot op de dag van vandaag de fantasie kunnen prikkelen of het verstand even op hol doen slaan.

Eric Moormann

Inleiding

Over Philostratos (leven en werk)

In de eerste helft van de derde eeuw van onze jaartelling schreef de Atheense sofist Philostratos zijn werk *Bioi Sophistoon (Levens van Sofisten)*. In Daphne, een voorstad van het Syrische Antiochië, bevond zich een beroemd heiligdom van Apollo. In de tempel daarvan had hij een gesprek met Gordianus, de latere keizer die op dat moment consul of proconsul was. Het gesprek ging over een in die tijd zeer tot de verbeelding sprekend onderwerp, de sofisten. Dat gesprek was voor Philostratos de aanleiding om over hun levens te schrijven. Aan Gordianus draagt hij zijn werk op.

Nooit was de positie van de sofisten zo belangrijk als in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling. Philostratos verkeerde in het milieu van de sofisten en hij kende het heel goed. Daarom was hij bij uitstek toegerust om erover te schrijven. Hij was een sofist die schreef over de levens van andere sofisten. Zijn geboortjaar is niet met zekerheid vast te stellen, waarschijnlijk is hij omstreeks het jaar 170 n.C. geboren. Hij behoorde tot een aanzienlijke familie die bezittingen had op het eiland Lemnos. Misschien was dit ook de geboorteplaats van Philostratos; in één van zijn werken vertelt hij dat hij er een deel van zijn jeugd doorgebracht heeft. Hij bezat het Attische burgerrecht en hij beschouwde Athene als zijn stad. Daar was Proklos van Naukratis zijn leermeester en vermoedelijk volgde hij ook lessen van enkele andere leraren. In Athene trad hij ook op als sofist en hij heeft er verschillende publieke functies bekleed. Namens zijn district Pandionis was hij één van de prytanen, vertegenwoordiger in de stadsregering. Ook heeft hij de prestigieuze functie van hoplietengeneraal bekleed. Ondanks de martiale klank van deze titel had die functie in zijn tijd geen enkele militaire betekenis meer; de functionaris had het oppertoezicht op de levensmiddelenvoorziening van de stad. Dat Philostratos een hoog maatschappelijk aanzien genoot, blijkt eveneens uit het feit dat de stad Athene hem geëerd heeft met een standbeeld in Olympia. Het voetstuk met de inscriptie die dit vermeldt staat nog steeds op de Altis, het heilige terrein van Olympia.

In het eerste decennium van de derde eeuw verbleef Philostratos een aantal jaren in Rome. Daar werd hij geïntroduceerd aan het keizerlijke hof en maakte hij deel

uit van de kring van geleerden en filosofen rond Julia Domna, die door Philostratos ‘de filosofe’ genoemd wordt. Zij was de vrouw van keizer Septimius Severus en de moeder van Caracalla, die in het jaar 211 zijn vader Septimius opvolgde als keizer. Toen Caracalla eens op veldtocht was in Gallië en daar de sofist Heliodoros als afgezant uit Arabië ontving, was Philostratos in het gevolg van de keizer daarbij aanwezig. Na de dood van Caracalla, die in het jaar 217 tijdens een veldtocht door zijn eigen soldaten vermoord werd, en de daaropvolgende zelfmoord van Julia Domna keerde Philostratos terug, vermoedelijk naar Athene, waar hij zich weer met sofistische activiteiten bezighield. Tijdens de regering van Philippus Arabs, keizer in de jaren 244 tot 249, is Philostratos gestorven.

Op naam van Philostratos staan meerdere geschriften. Hoewel de toeschrijving van sommige daarvan aan Philostratos niet onomstreden is, neemt men tegenwoordig gewoonlijk aan dat hij de auteur is van de volgende werken. Het omvangrijkste werk is *Het leven van Apollonios van Tyana*, een biografie in acht boeken van de Klein-Aziatische wijsgeer, profeet en wonderdoener Apollonios, die in de eerste eeuw n.C. leefde. Philostratos heeft dit werk geschreven op verzoek van Julia Domna en het is waarschijnlijk na haar dood gepubliceerd. De *Gymnastikos* is een verhandeling die als doel heeft de oude Griekse atletiek te doen herleven en die veel gegevens bevat over de antieke sport. De *Heroïkos* is een dialoog die vertelt hoe een Phoenicische zeeman door een Griekse wijnboer ingewijd wordt in de geheimen van de heroëncultus. De korte dialoog *Nero* is overgeleverd onder de werken van de satirische auteur Loukianos (Lucianus) en handelt over de tirannieke willekeur van keizer Nero. Van het merendeel van 73 brieven, waaronder een groot aantal liefdesbrieven, wordt op stilistische gronden betwijfeld of Philostratos de auteur ervan is. De laatste brief echter, gericht aan Julia Domna, is vrijwel zeker authentiek. En dan zijn er de *Bioi Sophistoon* (*Levens van Sofisten*) en de *Eikones* (*Schilderijen*), waarvan een vertaling geboden wordt in de voor u liggende uitgave.

Sofisten

De eerste sofisten traden al op in de tweede helft van de vijfde eeuw v.C. en de eerste decennia van de vierde eeuw. Hun opkomst hangt samen met de historische ontwikkelingen in die tijd. Na het einde van de Perzische oorlogen in 479 v.C. maakte Griekenland een snelle evolutie door. De democratie ontwikkelde zich in een hoog tempo. Alle vrije mannelijke burgers kregen het recht deel te nemen aan verkiezingen van overheidspersonen, hun stem uit te brengen in de volksvergadering en als juryleden zitting te nemen in rechtbanken. De deelname aan het politieke leven werd steeds groter. Daardoor groeide de behoefte aan ontwikkeling en